

կամ խաղաղ վիճակի մասին³⁰, Այսպիսով ներսեհի գահակալության առաջին տարում տեղի ունեցած հռոմեապարսկական բանակցությունների մասին գաղափար է տալիս հենց այս՝ Տիգրանակերտի արձանագրությունը: Արքայից արքան Տրդատին վերադարձնում է Տիգրանակերտը և այլ քաղաքներ³¹: Դա Արշակունի գահակալի համար «անսպասելի» էր: Նշանակում է այդ քայլը հարկադրանքով չէր թելադրված, այլ արված էր խաղաղ ճանապարհով: Տրդատը հարգալից և երախտագիտությամբ է խոսում հռոմեացիների և պարսից արքայից արքայի մասին: Նա երեք անգամ Իրանի գահակալին կոչում է աստված արքայից արքա»³², Եթե Տիգրանակերտի և այլ քաղաքների հանձնումը 298 թ. դաշնագրության հետևանք լիներ, հայ թագավորն այդպիսի երախտագիտություն չէր արտահայտի պարսից արքայի նկատմամբ, քանզի վերջինս պարտված կողմն էր և քաղաքները զիջում էր հարկադրաբար: Իսկ արքայի անսպասելի նամակն ամենից առաջ հրովարտակ էր Տրդատի թագավորության ստատուսը ճանաչելու, որի համար և նա հրամայել էր հյուսիսային դարպասի վրա փորագրել այդ արձագրությունը: Այն հաստատում է, որ պայմանավորվածություն է կղել պարսիկների ու հռոմեացիների միջև և երկուստեք ճանաչվել են Տրդատի իրավունքները: Այս փոխհամաձայնությունը երկու ինքնակալների և Տրդատի միջև կարող էր լինել միայն ներսեհի գահակալության սկզբնական շրջանում:

Այս փաստերի կողքին մենք ունենք Պայկուլիի արձանագրության վկայությունը, որտեղ ներսեհի գահակալության արարողության շնորհավորողներից մեկն է նաև Հայոց թագավոր Տրդատը: Վերջինս 28 շնորհավորողների թվում 14-րդն է հիշատակվում³³:

293 թ. հետո, ճանաչվելով նաև Հայաստանի մնացած մասի թագավոր, Տրդատն իր քաղաքական կենտրոնը Եկեղյաց գավառի Չրմես ավանից պիտի փոխադրեր Այրարատ՝ Վաղարշապատ մայրաքաղաքը: Քրիստոնեության տարածման մասին պահպանված ավանդական պատմությունը Հայաստանում կապվում է Այրարատ նահանգի և նրա կենտրոններ Վաղարշապատի ու Արտաշատի հետ: Վերջինում էր խորվիրապը:

3. 296—297 թթ. ՊԱՐՍՎԱՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԾՐԻՆԻ 298 թ. 40-ԱՄՅԱ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Արքայից արքա ներսեհը պայքարելով ներքին թշնամիների դեմ, ամրապնդեց իր գահը³⁴, ուշադրություն դարձնելով ստեղծված ստորադաս վիճակի վրա; որում գտնվում էր Սասանյան Իրանը՝ Հռոմեական կայսրության հանդեպ: 296 թ. ներսեհը, շեղյալ համարելով 284, 287 և 293 թթ. համաձայնագրերը Դիոկղետիանոսի և Տրդատ Գ-ի հետ, սկսեց պարսկահռոմեական պատերազմը:

³⁰ J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 124, 152 և այլն: Ա. Մարտիրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 166:

³¹ Նույն տեղում: Այդ քաղաքներից՝ Նեկրանը:

³² J. Markwart, նշվ. աշխ., էջ 134—135, Հ. Մանեգոյան, նշվ. աշխ., էջ 121: Վերջինս կարծում է, որ արձանագրության ժամանակը 298 թ. է (նույն տեղում, էջ 122):

³³ Paikull, 117—119, B. MacDermot, նշվ. աշխ., էջ 284—285:

³⁴ B. Г. Луконин, Иран в III в., М., 1979, стр. 59—73

Պարսից զորքը ներխուժում է նաև Մեծ Հայքի թագավորության սահմանները, Այս պատերազմի սկզբնական շրջանում կարծես թե հաղթանակը պարսիկների կողմն էր, 296 թ. Ներսեհն իր բանակով ներխուժեց հռոմեական Միջագետք, որտեղից մտավ Հայաստանի արևմտյան մասը: Ամմիանոս Մարկելի-նոսի վկայությամբ Ներսեհը վերագրավեց Հայաստանը, որը «ենթարկված էր հռոմեացիների իշխանության»³⁵:

Դիոկղետիանոսը պատերազմական գործողությունների ղեկավարությունը հանձնեց կեսար (իր փեսա) Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին, Վճռական բախումը հռոմեացիների և պարսիկների միջև տեղի ունեցավ Միջագետքում՝ Խառանի և Կալլինիկումի միջև³⁶: Այս ճակատամարտին հռոմեական զորամասերի հետ մեկտեղ մասնակցել է նաև Տրդատ Գ-ն՝ իր հեծելազորով³⁷:

Հռոմեական զորքը ծանր պարտություն կրեց և վերադարձավ Անտիոք: Թվում էր, թե վերականգնվել է նախկին վիճակը: Պարսկական զորքը կրկին գրավել էր հռոմեական Միջագետքը և Հայաստանը: Սակայն ժամանակները փոխվել էին, և սկսված պատերազմն անակնկալ ելք ունեցավ: 297 թ. Դիոկղետիանոսը նորից Գալերիոսին է հանձնարարում պատերազմը վարելու գործը, և այս անգամ նա թշնամու հետ կովում է Հայաստանում³⁸: Այս պատերազմի մասին տեղեկություններ են պահպանել IV դարի լատին պատմագիրները՝ Ավրելիոս Վիկտորը, Եվտրոպիոսը և Ռուփոս Փետոսը: Մասնավորապես Ռուփոս Փետոսը հաղորդում է. «...ինքը՝ կեսարը երկու ձիավորի հետ անձամբ հետախուզեց թշնամիներին Մեծ Հայքում և քսանհինգ հազար զորքով վրա հասավ թշնամու բանակին, հանկարծակի հարձակվեց պարսիկների անթիվ զորքերի վրա և ոչնչացրեց: Պարսից թագավոր Ներսեհը փախուստի դիմեց, իսկ կինն ու աղջիկներն ընկան հռոմեացիների ձեռքը, որոնք մեծագույն ակնածությամբ պահպանեցին նրանց պատիվը: Այդպիսի վերաբերմունքից հիացած՝ պարսիկները խոստովանում էին, որ հռոմեացիները ոչ միայն զենքով, այլև բարքով գերազանցում են (իրենց): Եվ Միջագետքը հինգ «Անդրտիգրիսյան» նահանգների հետ վերադարձրին նրանց: Խաղաղությունը կնքվեց և հարատևեց ցարդ՝ հզուտ կայսրության»³⁹: Ըստ Փավստոսի կիսավանդական-կիսապատմական տեղեկությունների, պարսից արքայից արքա Ներսեհի ժամանակակիցն էր Հայոց թագավոր Տիրանը⁴⁰, որի ժամանակ Հայաստանին հարևան Ատրպա-

³⁵ Ammian. Marcell, XXII, 1, 5. 13: Այստեղից նաև երևում է, որ մինչև այս պատերազմը Տրդատ Գ-ն ճանաչում էր Հայաստանի փաստական կախվածությունը Հռոմից:

³⁶ Այս վայրերում մ. թ. ա. 53 թ. տեղի ունեցավ հռոմեական զորքի պարտությունը պարսիկներից և կրասոսի սպանությունը:

³⁷ Տե՛ս Հ. Մանեղյան, նշվ. աշխ., էջ 105:

³⁸ Հ. Մանեղյանը նշում է, որ Գալերիոս Մաքսիմիանոսը պատերազմի վայր ընտրեց Հայաստանը, նկատի ունենալով նրա լեռնային մակերևույթը, որը նպաստավոր չէր պարսկական հեծելազորի ռազմական գործողությունների համար, ինչպես և այն, որ իրեն կարող էին օգնել Տրդատի կողմնակից հայերը (նշվ. աշխ., էջ 106):

³⁹ Rufi Festi Breviarium, XXV;

⁴⁰ Տե՛ս Կ. Մելիք-Օհանջյան, Տիրան-Տրդատի վեպը ըստ Փավստոս Բուզանդի, «Լրարիբ հաս. գիտ.», 1947, № 6, էջ 64—65:

տականի կառավարիչն էր Վարազ-Շապուհ իշխանը⁴¹, Ըստ պատմիչի, Վարազ-Շապուհի բանսարկությամբ է տեղի ունեցել այդ պատերազմը: Պարսկական զորքերը ներխուժել են Հայաստան, գրավել այն մինչև Բասեն զավառի Ոսխա գլուղը⁴², որ գտնվում էր մինչև 293 թ. գոյութուն ունեցող պարսկահռոմեական բաժանման գծից ոչ հեռու: Հայերը դիմում են հռոմեական կայսրին: Վերջինս իր բանակով գալիս է Հայաստան: Նա հռոմեական աղբյուրների Գալբրիոս կեսարն է, որը, ինչպես վերը նշվեց, Միջագետքում 296 թ. պարտութուն կրելով, 297 թ. մեծ զորքով գալիս է Հայաստան: Այստեղ Գալբրիոսը դիմում է ռազմական հատուկ տակտիկայի: Ըստ Եվտրոպիոսի տեղեկության, Գալբրիոսը «հանձրն առավ դեռքի («հետախույզ») պարտականությունը երկու անգամ՝ երեք հետախույզի հետ»⁴³, որոնց մասին, ինչպես վերը նշվեց, խոսում է նաև Ռուփոս Փետտոսը: Նրանցից երկուսի մասին պարզվում է Փավստոսի տեղեկություններից: Դրանք Անդովկ Սյունի և Արշավիր Կամսարական նախարարներն էին, որոնց հետ կեփարը «ի շինականութեան կերպարանս, ի կաղամբավաճառի օրինի» անցնում է պարսկահռոմեական սահմանագիծը և լրտեսում պարսից բանակին «ի գեղն, որ անուանեալ կոչի Ոսխայ»⁴⁴: Տեղեկանալով թշնամու գիրքերի և զորքի քանակի մասին, Գալբրիոսը 25 հազարանոց հռոմեահայկական զորքով գրոհում և խայտառակ պարտության է մատնում թշնամուն: Պարսից բանակը ջախջախվում և փախուստի է գիմում⁴⁵: Ինչպես պատմում է Փավստոսը, «բանակը կողոպտեցին, ավար առան, բռնեցին թագավորի կանանց ու բամբուխը (տիկնանց տիկին) և նրանց հետ ամբողջ բանուկանը (հարեմի տիկիններին), նրանց բոլոր գույքն ու ստացվածքները, դանձերը, պաշարեղենը, սարքը կանանց հետ գերի վերցրին»⁴⁶: Պատերազմն ավարտվում է 298 թ. Մծբինի 40-ամյա դաշնագրով: Ըստ 298 թ. դաշնագրի ամբողջ Մեծ Հայքի թագավորությունը ճանաչվեց Հռոմի հովանավորության ներքո և գրեթե կես դար Սասանյանները հրաժարվեցին ակտիվ քաղաքականությունից: 298 թ. դաշնագրով Տրդատ Գ-ն վերջնականապես դառնում է վերամիավորված Հայաստանի թագավոր:

Պարտված Սասանյան Պարսկաստանը զիջեց Հռոմեական կայսրությանը «Անդրտիգրիսյան երկրները» (Regiones Transstigritanae), Մեծ Հայքի թագավորության հարավային երկրամասերը և Միջագետքի Մավդեք (Zabdicenae)

41 Նա պիտի Վարազոյ» իշխանական տնից լինի, որ հայտնի էր նաև «Միհրական տուն» անունով իբրև Գանձակի Միհրի տաճարի գլխավոր քուրմ ու վերակացու: Հետագայում այս տոհմը հանդես է գալիս Աղվանքում:

42 Փավստոս Բուզանդ, Գ, ի, էջ 48:

43 Eutropius, XXII.

44 Փավստոս, Գ, իա, էջ 48:

45 Նույն տեղում: Այդ ժամանակ հռոմեահայկական զորքերը շրջապատում և դերի են վերցնում պարսից արքայական կանանցի վրանը՝ «մաշկապարճենք»: «Մաշկապարճենք» բառի մասին տե՛ս Նո. Աճառյան, Հայերեն արվեստական բառարան, հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 261:

46 Փավստոս; նույն տեղում (Թարգմ., ներածությունը և ծանոթությունները ակադեմիկոս Օտ. Մալխասյանցի, Երևան, 1969, Գ, իա, էջ 112: Աշխարհաբար թարգմանությունը բերվում է որոշ փոփոխություններով): Այս պատերազմի մասին հաղորդում է նաև Մովսես Խորենացին, շիոթելով ժամանակը և զործող անձանց: Տրդատը այստեղ կոչվում է «Տիրան որդի Խոսրովու», իսկ ներսեհը ներկայացված է իբրև պարսից Շապուհ թագավորի որդի, որը պատերազմում է հայերի դեմ, որպեսզի թագավորի Հայաստանում: Արշավիր Կամսարականի գլխավորությամբ պարսիկները հաղթվում են Մուղղ դաշտում, որ նույն Ոսխա գլուղի վայրում պիտի գտնվեր: Այս նակատամարտից հետո Տիրան-Տրդատը թագավորում է Հայաստանում (Խորենացի, Գ. ժ.):

գավառը: Այգ երկրամասերի վերաբերյալ մեղ հասել է երկու տեղեկություն. մեկը վերաբերում է 298 թ. Մծբինի դաշնագրության համաձայն կայսրությանը Սասանյանների դիջած հողերին՝ Ինգելեն-Անգելտուն, Սոֆենե-Մոփք, Արզանենե-Արզնարզին», Կորդուենե-Կորդուք և Ջարդիկենե-Մավդեք: Սրանց մասին հաղորդում է Պետրոս Պատրիկիոսի՝ պատառիկներով մեզ հասած պատմական երկը (Petr. Pat., p. 135)⁴⁷: Ամմիանոս Մարկելլինոսի հաղորդման համաձայն կայսրության անցան նաև՝ Սոկքը (Moxoene) և Ռեհիմենեն, վերջինս պետք է լինի Արուաստան գավառը՝ Մծբին քաղաքի երկրամասը:

Հարկ է նշել, որ այստեղ հիշատակվող Սոֆենե-Մոփքը, Մոփք Շահունյացը կամ Մոփք Փոքրը չէ, այլ Անգելտան-Ինգելեն գավառին արևելյան կողմից սահմանակից Տիգրանակերտ կամ նփրկերտ գավառը, որը հետագայում կոչվում էր Մոփք Մեծ: Սույն երկու գավառները՝ Անգելտունը և Տիգրանակերտը-նփրկերտը Մեծ Հայքի թագավորության 385 թ. բաժանման ժամանակ անցան կայսրությանը: Հավանաբար 298 թ. հետո Հռոմը հաստատվել էր այս տեղերում և ռազմաստրատեգիական մեծ առավելություններ էր տալիս հռոմեական պովիչներին: Եթե իրոք Ռեհիմենեն նույն Արվաստանն է, ապա նրա կարևորությունը ընդգծվում էր այստեղ գտնվող Մծբին քաղաքով, որը Արևելքի ապրանքափոխանակության խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր: Այս հանգամանքը հատկապես ընդգծված է 298 թ. Մծբինի պայմանագրում՝ ըստ որի առևտրական հարաբերությունների կենտրոն էր դառնալու Մծբին վաճառաշահ քաղաքը⁴⁸: Աղծնիքի բղեղությունը պարփակված էր Արզն կամ Աղծն գավառում: Վերջինս «մեծ բղեղխի» ոստանն էր⁴⁹, ուստի ալեկի ճիշտ կլիներ Arzanene հայերեն նշել «Արզնարզին» ձևով, որ պահպանվել է Նղիշեի մոտ⁵⁰:

Փաստերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 298 թ. պայմանագրով Հռոմեական կայսրության ռազմական հսկողության տակ էին անցնում Մեծ Հայքի թագավորության հարավային երկրամասերը՝ Ingilene-Անգելտուն և Sophene-Տիգրանակերտ գավառները, Arzanene Աղծնյաց բղեղությունը (Արզնարզին), Corduene-Կորդվաց բղեղությունը, իսկ Միջագետքում՝ Zabdicenae-Մավդեք գավառը: Կայսրության համար այս երկրամասերը սատրապություններ էին, որտեղ տեղադրված էին հռոմեական կայսրորդները, իսկ դրանց տարածքը (բացի Մավդեք գավառից) նախկինի պես համարվում էր Մեծ Հայքի անքակտելի մասը: Նոր-Շիրական բղեղությունը մնում էր Մեծ Հայքի թագավորության անմիջական հսկողության ներքո: Պայմանագրում նշված է հատուկ կետ, ըստ

⁴⁷ Երկրամասերի երկրորդ թվարկումը վերաբերում է 363 թ., երբ պարսիկները նորից վերականգնելով իրենց դիրքերը Հայաստանում և Միջագետքում, կայսրությունից պահանջում են Սասանյան Իրանին վերադարձնել Արզանենե-«Արզնարզին», Մոքսենե-Մոփք, Ջարդիկենե-Մավդեք, Ռեհիմենե-Արվաստան (?) և Կորդուենե-Կորդուք երկրամասերը: Այս թվարկումը բերում է Ամմիանոս Մարկելլինոսը (Ammian. Marc. XXV, 7, 9): Ն. Աղոնցը ուշադրություն է դարձրել բերված երկու ցուցակների տարբերության վրա: Երկու դեպքում էլ խոսքը հինգ երկրների մասին է, բայց առաջին դեպքում չի նշված Մոքսենե-Մոփքը և Ռեհիմենե-Արվաստանը (?), իսկ երկրորդ դեպքում՝ Ինգելեն-Անգելտուն և Սոֆենե-Մոփքը (տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, с. 43).

⁴⁸ Տե՛ս Н. Адонц, Фауст Византийский как историк, «Христианский Восток», т. VI, вып. III, Пг., 1922, стр. 244—245.

⁴⁹ Ասորական աղբյուրներում այդպես էլ նշված է՝ Arsen ostan:

⁵⁰ «Նղիշեի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», աշխատասիրութեամբ Ե. Տեր-Մինասյան, Ե., 1957, էջ 10:

որի «Արմենիայի սահմանը լինելու է Զինթա ամրոցը, որը գտնվում է Մեդիայի սահմանում»⁵¹։ Ճիշտ է Ն. Ադոնցի դիտողությունը, որ այս երկրամասի կառավարիչները, որոնց կայսրությունում դիտում էին իբրև սատրապներ, ենթարկվում էին հայ Արշակունիներին մինչև այդ դինաստիայի վերացումը⁵²։

298 թ. Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի կետերից մեկն էլ այն էր, որ «Երբեք թագավորն իր տիրակալական նշանները պետք է ստանա հռոմայացիներից»⁵³։ Իբերիան-Վիրքը՝ Վրաց աշխարհը, վրացական աղբյուրներում նշված Քարթլիի (Արևելյան Վրաստանի) թագավորությունը, որը սերտ կապեր ուներ Մեծ Հայքի թագավորության հետ, չէր կարող դուրս մնալ երկու աշխարհակալությունների փոխհարաբերությունների ոլորտից։ Վրացական պատմական ավանդությունը, չնայած ժամանակի և դեպքերի շփոթության, այնուամենայնիվ, ճիշտ է արտացոլում պատմական իրականությունը։ 287 թ., երբ Դիոկղետիանոս կայսրը Տրդատին նրոհից հաստատեց Հայոց գահի վրա, շանտեսից հարևան Իբերիան-Միհրանը, վերոհիշյալ Ռև Արդարի որդին⁵⁴։ Բոլոր դեպքերում Միհրանը Վրաց թագավոր է հռչակվել մինչև 298 թ. Մծբինի դաշնագրերը։ Վրացական կիսապատմական-կիսաառասպելական տեղեկություններից կարելի է կռահել, որ նրա գահակալումը տեղի է ունեցել պարսկահռոմեական պատերազմի տարիներին (296—297), երբ Վրաց թագավորը մասնակցում էր այդ կռիվներին՝ պարսիկների կողմից։ Այս տեղեկություններում «Արմենիայի թագավոր» ներսահին վերաբերող փաստերը վերագրվում են Միհրանին։ Ստեղծված քաղաքական վիճակը հարկադրում էր հռոմեացիներին զբաղվել նաև Վիրքով, որի մասին հատուկ կետով նշված էր 298 թ. պայմանագրում։ Ըստ վրացական աղբյուրների, կայսրը հաշտեցնում և բարեկամացնում է Տրդատին ու Միհրանին⁵⁵։ Այնուհետև նրանք հանդես են գալիս իբրև դաշնակիցներ և հռոմեական արտաքին քաղաքականության կողմնակիցներ։

Արշակունիների վերահաստատումը Հայաստանում պայմանավորված էր հայկական պետականության վերականգնումով։ Հայ ժողովուրդը թևակոխում էր ֆեոդալական դարաշրջանը։

Նկատելիորեն ուժեղանում էր հայ ժողովրդի դերը Մերձավոր Արևելքի երկրներում։ Միաժամանակ Արշակունիների վերահաստատումը Հայաստանում համընկնում էր Հռոմի քաղաքական շահերին Արևելքում։ Մեծ Հայքի թագավոր-

51 H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 245։

52 298 թ. դաշնագրի կապակցությամբ հիշատակված տարածքների տեղադրությունը տե՛ս Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դարում քարտեզը (Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1979, Քարտեզի հեղինակ՝ Ս. Երեմյան)։

53 H. АДОНИ, նշվ. աշխ., էջ 245։ 298 թ. կայսրությանը անցած երկրամասերի վերաբերյալ բացի նշված գրականությունից, տե՛ս Հ. Մաճանյան, Քննական տեսություն, Բ, մաս Ա, էջ 110—112։ Կ. Գյուտեբերգի, Հռոմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապությունները Դ—Ջ դարերում, Քարգմ. Մ. Նորյունի, Վիեննա, 1914, էջ 7—8։ Հ. Հյուբշման, Հին հայոց տեղույ անունները, Քարգմ. Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 30—31։

54 Ըստ «Մոքքեվայ Քարթլիսայա քնագրի Վրաց առաջին քրիստոնյա թագավորը՝ Միհրանը, Լևի որդին էր, որը բանասերների կարծիքով նույն Ռևն է (Տե՛ս մեզ մեզու միջև ընդհանուր լուծարած լուծարած մեջլոց՝ I, էջ 83) և սլատահական չէ, սր Միհրանի որդին ևս Ռև անունն է կրում։ Տե՛ս Նախադրեցողու օկտոբրի 5-րդ կողմից, Երևան, 1973, էջ 61—62։

55 Նույն տեղում։

րությունն ընդգրկվում էր Հռոմեական կայսրության քաղաքական ոլորտը և Տրդատ Գ-ի ներքին պետական միջոցառումները համաձայնեցվում էին կայսրության հետ:

298 թ. Մծբինի դաշնագրով վերջնականապես ճանաչվեց և վերականգնվեց Մեծ Հայքի թագավորության այն միասնական տարածքը, որն առաջին անգամ պաշտոնապես ճանաչվեց Տիգրան Բ-ի՝ Պոմպեոսի հետ կնքված դաշնագրով՝ 66 թ. մ. թ. ա., ապա՝ 63 թ. մ. թ., Հռանդեայի համաձայնագրով:

32 տարվա բաժանվածությունից հետո անհրաժեշտ էր վերականգնել Մեծ Հայքի թագավորության տերիտորիալ կազմը և փոխել 261 թ. «Արմենիայի մեծ թագավոր» Որմիդզ-Արտաշիրի (261—272) անցկացրած աշխարհագրից հետո ստեղծված երկրի ներքին վիճակը: Մեզ հասած տեղեկությունները կցկուր են, բայց հնարավորություն են ընձեռում ենթադրելու, որ, ինչպես Հռոմեական կայսրությունում, նույնպես և Մեծ Հայքում գործադրվել են վարչական և հարկային այն միջոցառումները, ինչ որ իրականացվել էին Գիոկղետիանոսի ժամանակ՝ 298 թ. սկսած: Մեծ Հայքում ևս անց է կացվել ընդհանուր աշխարհագիր: Վիճակագրական հաշվառման է ենթարկվել ամբողջ օգտակար հողատարածությունը և կարգավորվել են հողահարկն ու գլխահարկը: Որմիդզ-Արտաշիրի կողմից փոփոխված հողատարածությունները բաժանող սահմանաքարերը, որոնք, կոչվում էին «Արտաշիրական», Տրդատ Գ-ի ժամանակ վերըստին վերականգնում են նախկին «Արտաշիսական» անունը:

Պատմականորեն ստեղծված Մեծ Հայքի տերիտորիալ կազմը (ըստ գավառների, ապա ըստ բղջխական, նախարարական և ցեղային բաժանումների) նորից վերականգնվում և հաստատվում է պաշտոնապես: Մեծ Հայքի պետության տարածքը բաժանված էր 201 գավառների, որոնց մեծագույն մասը պատկանում էր հայ Արշակունի դինաստիային և համարվում էր «երկիր արքունի»: Այս կարգին էին պատկանում նաև հռոմեական կայսրից և սասանյան արքայից իբրև «երկիր ձեռական իշխանութեան» ստացված Փոքր Հայք երկրի և Գիմաթենե գավառի հողերը արևմուտքում՝ Հռոմեական կայսրության սահմաններում, և «Ատրպատճաց գաւառը» արևելքում՝ Ատրպատականում: Բղջխները, ավագ ու կրտսեր նախարարները և վերջիններին հավասարեցված ցեղապետները ճանաչվում են իրենց սեփական գավառների ժառանգական կառավարիչներ⁵⁶:

Տերիտորիալ-վարչական բաժանման կարգավորման նպատակն էր հիմնականում կարգավորել հարկային քաղաքականությունը: Գիոկղետիանոսի էդիկտը՝ կայսրության լայնածավալ տարածքի վրա հողային կադաստր⁵⁷ անցկացնելու վերաբերյալ, հրապարակվել է 298 թ., երբ Հռոմը կայունացրեց արևելյան սահմանագիծը Սասանյան Իրանի հետ: Կայսրության «հովանավորության» ներքո գտնվող Մեծ Հայքի թագավորության վրա ևս պետք է տարածվեին նշված միջոցառումները: Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացոյցի» բնագրից Հայաստանին, Վիրքին և Աղվանքին վերաբերող մասի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ստեղծվել է այս ժամանակաշրջանում նաև իբրև «Աշխարհագիր»՝ գավառների ցուցակ: Անուղղակի տվյալները վկա-

⁵⁶ Մեծ Հայքի քաղաքական, վարչական բաժանումը նշված ժամանակաշրջանում տե՛ս «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV գարում (298—385)» քարտեզը (հեղինակ՝ Ս. Տ. Երեմյան):

⁵⁷ Մշակվող հողատարածությունների հաշվառում: Կադաստր էր կոչվում հին Հռոմում հարկատուների ցուցակը:

յում են, որ Մեծ Հայքի թագավորության հողատարածությունների հաշվառումը կատարվում էր ըստ մանր տարածքային միավորների՝ գավառների, որոնք թվով 201 էին, և այդ ցուցակը կոչվում էր «Աշխարհագիր»։ Այն կազմում էր առանձին գիրք՝ «Աշխարհագիր մատեանք» վերնագրով։ Կային այդ «Աշխարհագրի» ընդարձակ և համառոտ տարբերակները⁵⁸։ Հստ որոշ տրվյալների, այդ հողային կադաստրը կայսրության մեջ անջ է կացվել 298—300 թթ. ընթացքում⁵⁹։ Այդ ժամանակ Մեծ Հայքի թագավորության մեջ պետք է անցկացվեր «Աշխարհագիրը»։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՉՈՒՄԸ ՏՐԴԱՏ Գ-Ի ՕՐՈՔ

293—297 թթ. լայնորեն ծավալվում է այն շարժումը, որը 301 թ. հանգեցրեց քրիստոնեության ճանաչմանը իբրև Մեծ Հայքի թագավորության պետական կրոնի։

Տրդատ Գ-ի հակազդադաշտական քաղաքականությունը Հայաստանի երկու մասերում հավասարազոր էր հակասասանյան՝ հակապարսկական քաղաքականության, հանգամանք, որ չէր կարող հանդուրժել Տիգրանի արքունիքը։

Սասանյանների կողմից պարթև Արշակունիների վերացումը և հակահելլենիստական ուսուցիչական Պարսկաստանում, որն արտահայտվեց զրադաշտականության կայունացմամբ, հակառակ տրամադրություններ առաջացրեց Հայաստանում։ Հայ Արշակունիները դառնում էին ոխերիմ թշնամիները Սասանյանների և այն ամենի, ինչ որ բխում էր զրադաշտական գաղափարախոսությունից։

Սասանյանների կողմից հովանավորվող զրադաշտականությունը Հայաստանում դիտվում էր որպես հայերի ստրկացման և պարսիկների հետ նրանց միաձուլման գաղափարի կրող։ Ստեղծված պայմաններում քրիստոնեության նպատակն էր Հայաստանի քաղաքական, գաղափարական և մշակութային ինքնության և ինքնուրույնության պահպանումը։ Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում հակասում էր նաև հունահռոմեական կրոնագաղափարական համակարգին, սակայն չուներ հանդուրժեց այն, քանի որ ուղղված էր Սասանյան Իրանի և զրադաշտականության դեմ։

Ի դեմս քրիստոնեական եկեղեցու, ֆեոդալական հայ ավագանին գտավ ամենահարմար գաղափարական արդարացումը սոցիալ-տնտեսական այն փոփոխությունների, որոնք նրան դարձրել էին անմիջական արտադրողի՝ շինականի փաստական տերը։ Քրիստոնեությունը միաժամանակ դարձավ գաղափարական հենք հայկական վաղֆեոդալական մշակույթի ձևավորման և զարգացման համար։

Հայաստանում վերստին հաստատված Արշակունյաց դինաստիան, որն

⁵⁸ Այս «Աշխարհագիր մատեանք» կոչվող ցուցակները հետագայում Անանիա Շիրակացին (610—685) օգտագործել է Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի վարչական բաժանումներին վերասերող իր գրքում, որը կոչվել է «Աշխարհագիր», իսկ հետագայում քարտեզը կազմելուց հետո՝ «Աշխարհացոյց»։ Շիրակացու ձեռքին եղել է Տրդատ Գ-ից հետո կազմված «Աշխարհագիրը», որտեղ նաև արտացոլվել են Մեծ Հայքի 363—385 թթ. քաղաքական սահմանները։

⁵⁹ Տե՛ս Ա. Մ. Павловская, Египетская хора в IV в., М., 1979, стр. 232.